

Kik Isten fiai? A második zsoltár a *Pécsi Disputában*

A *Pécsi Disputáról* általában

A *Pécsi Disputa* a magyarországi antitrinitárius vitairatok egy igen fontos, ugyanakkor ritkán elemzett darabja. Dán Róbert és Németh S. Katalin érdeme, hogy a szöveg mindenki számára elérhető. 1981-ben jelent meg a *Régi magyar prózai emlékek* sorozatban, és habár a szakirodalom időről időre érinti egyes részleteit, átfogó képet eddig senkinek sem sikerült alkotni Válaszúti György teológiai nézeteivel kapcsolatban. Dolgozatomban erre én sem mernék vállalkozni. A továbbiakban a Válaszúti-szövegnek csupán azokat a helyeit tekintem át, amelyek a trinitárius–unitárius hitvitákban gyakran citált második zsoltár 7–8. verséhez kapcsolódnak. Ezek rövid összefoglalása talán megmutatja, milyen irányban is kell tovább haladnunk, hogy a baranyai szentháromság-tagadók és lelkészük, Válaszúti György hitelveinek sokszínűségében eligazodjunk, és azoknak eredetét felfejthessük. Ennek a nagyságrendekkel nagyobb munkának az első fejezetét szeretném most bemutatni.

A vita történeti kontextusa olyannyira fontos, hogy maga a disputa is alapos részletességgel tárgyalja. Válaszúti egy krónikás pontosságával közli a disputa létrejöttének körülményeit, az antitrinitárius Pécs és a református Tolna polgárai között kibontakozó feszültséget.² Emiatt a figyelmes és részletes leírás miatt Borbély István hiteles történeti okmányoknak tekinti a művet.³ A történet sarkalatos pontja az, mikor Decsi Gáspár, a tolnaiak lelkésze eretneknek nyilvánítja az unitáriusokat, teljességgel ellehetetlenítve ezzel a pécsi kereskedők helyzetét. Pécs ugyanis vámmentes helynek számított, ahonnan megnyíltak az Adriai-tenger és az Ausztria felé vezető külkereskedelmi utak. Tolnával és a Duna menti városok-

¹ Varga Réka (1990, Székesfehérvár) a Szegei Tudományegyetem Irodalomtudományi Doktoriskolájának hallgatója 2015 óta. Kutatói érdeklődése központjában a szombatias irodalom, Bogáti Fazakas Miklós zsoltárfordításai, Válaszúti György, illetve a *Pécsi Disputa* szövege áll.

² Válaszúti György: *Pécsi Disputa*. Szerk. Tolnai Gábor. Budapest, 1981, Akadémiai. 13.

³ Borbély István: Unitárius iskoladramák a XVI. században. *Irodalomtörténet* 2(1913). 326–330

kal is kereskedelmi kapcsolatban állt, de Jászberényi György unitárius főlelkész halála után a tolnai vezetés próbálta minél jobban elszigetelni Pécsset, amit az eretnekké bélyegzéssel és kereskedelmi embargóval kívántak megvalósítani. Szász János viszont nem az embargó bevezetésében látja a disputa létrejöttének okát, állítása szerint a vitának csakis egyházi indítékai lehettek.⁴ A város vezető unitárius lelkésze Jászberényi halála után Válaszúti György lett, Johannes Sommer egykori tanítványa. A pécsiek a kialakult helyzet megoldását egy Decsi–Válaszúti vitában látták, a tolnai prédikátor azonban nem hajlott erre, így került a képbe Skarica Máté, aki hajlandó volt vitába bocsátkozni a baranyai antitrinitáriusokkal. A vita 1588. augusztus 27–31. között zajlott le Pécsen, helyszíne a Tettyén álló, mai nevén Mindenszentek temploma.

A disputa két közel egykorú példányban maradt fenn, a teljes szöveg MsU 1000. számú jelzet alatt a Román Tudományos Akadémia 3. számú fiókkönyvtárában, a másik, hiányos kézirat pedig az Országos Széchényi könyvtárban, Quart. Hung. 313-as szám alatt található.⁵ Németh S. Katalin szerint maga Válaszúti tisztázta le, majd a teljes változatot Válaszúti pécsi követője, Johannes Sartorius 1608-ban másolta le.⁶ Igen bonyolult szerkezetű, vegyes műfajú munka keletkezett így, amely leveleket ismertet, vitát közvetít, emellett oratiókat, conciókat⁷ és hitvallást is tartalmaz. Tartalmilag három részre osztható. Az első amolyan bevezetés, a vita előzményeit, eseményeit mutatja be. A disputa második részében Válaszúti az érveket és ellenérveket foglalja írásba, sorra cáfolja a Skarica Máté által elmondott érveket. Előkerülnek a református és antitrinitárius bibliaértelmezés fontos kérdései, mint láthatjuk majd, a második zsoltár kiemelt helyen szerepel ebben a részben. A disputa harmadik részében az unitárius teológia megállapításait ismételi Válaszúti, különös tekintettel az Atya, a Fiú és a Szentlélek problematikájára.⁸ Emellett a mű pontos képet ad a pécsi antitrinitáriusokról is, művelődéstörténeti és egyházpolitikai viszonyokba is betekintést enged. Következtethetünk belőle a város polgárainak biblikus ismeretanyagára, teológiai vitakészségére,⁹ többször előfordul ugyanis, hogy Válaszúti mellett egyéb lakosok is beszállnak a vitába. A szöveg igazolja mindenekelőtt azt, hogy vitázó uni-

⁴ Szász János: Adatok a Pécsi Disputa történetéhez. *KerMagv* 99(1993). 167.

⁵ Válaszúti: *Pécsi Disputa*. 12–13.

⁶ Vásárhelyi Judit: Válaszúti György: Pécsi Disputa. A bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Dán Róbert. Sajtó alá rendezte Németh S. Katalin. Budapest, Akadémiai K., 1981. (Régi Magyar Prózai Emlékek 5.). *Magyar Könyvszemle* 1(1983). 117.

⁷ Uo. 118.

⁸ Válaszúti: *Pécsi Disputa*. 14.

⁹ Uo. 18.

táriusok a józan észre és az alapvető teológiai munkák ismeretére alapoztak érvelésükben – ez a tájékozottság Dán Róbert szerint a pécsi keresztény felekezetek között kialakuló jó viszonynak is köszönhető.¹⁰

Forrásanyagára maga a szöveg is utal, csak hogy néhány példát említsék: Dávid Ferenc, Jacobus Palaeologus, Johannes Sommer, Bogáti Fazakas Miklós, Basilius István írásai.¹¹

Fontos leszögezni, hogy a mű nem csupán Skarica Máténak és Decsi Gáspárnak íródott, hanem „szakértő tudósoknak és érdeklődő laikusoknak”¹² is, Dán Róbert szerint erre utalnak a szerző által választott tudományos és irodalmi eszközök. Példának hozza fel az ellenfél idézeteinek pontos citálását, a bibliai locusok összefoglalását, a tudományos módszerek objektivizálását, a tények erejére való támaszkodást, a bibliai idézetek saját fordítását és a mindenki által érthető fogalmazást is.¹³

A második zsoltár

A második zsoltár értelmezése során rengeteg problémába ütközhetünk, s ütköztek a disputában részt vevő felek is. Ács Pál egy, a második zsoltárról szóló dolgozatából¹⁴ tudhatjuk, hogy a vitázó felek mélyen belebocsátkoztak a zsoltárok értelmezésébe,¹⁵ ez alól pedig a második zsoltár sem kivétel, sőt a *Zsoltárok könyve* többi részének előfordulási aránya elenyésző a második zsoltár hetedik és nyolcadik verséhez képest. A vita többször ismétlődő, vissza-visszatérő eleme ez a bibliai hely, tizenegyszer bukkan fel a disputa szövegében. Válaszúti fordításában így hangzik: „*Én fiam vagy te, én ma szültelek tégedet.*”¹⁶

A tanulmány szerint a disputa voltaképpen kérdése az, hogy szó szerint vagy átvitt értelemben kell olvasni a zsoltárokat.¹⁷ A helyhez több újszövetségi bibliai utalás is tartozik, ezek közül a vita során az ApCsel 13,33 („*Mint a máso-*

¹⁰ Uo.

¹¹ Uo. 22.

¹² Uo. 14.

¹³ Uo.

¹⁴ Ács Pál: „Én fiam vagy, Dávid...” A historikus értelmezés korlátai a 2. zsoltár unitárius fordításában. In *A zsoltár a régi magyar irodalomban*. Szerk. Petrőczy Éva–Szabó András. Budapest, 2011, L'Harmattan. 61–75. A továbbiakban: Ács: „Én fiam vagy, Dávid...”

¹⁵ Uo. 61.

¹⁶ Válaszúti: *Pécsi Disputa*. 100.

¹⁷ Ács: „Én fiam vagy, Dávid...” 62.

dik zsoltárban is meg van írva: *Én fiam vagy te; ma nemzetelek én téged.*)¹⁸ és a Zsid 1,5 („Mert kinek mondotta vala az angyalok közül: *Én Fiam vagy te, én ma születek téged és ismét: Én leszek néki Atyja és ő lesz nekem fiam.*”) versei kerülnek terítékre, ahol is Jézus Krisztusra vonatkoztatják a zsoltárok könyvének ezt a részét. A keresztény egyházak, így Skarica Máté is az utóbbi értelmezést vallotta, a zsoltárt tehát Jézusra vonatkoztatta, és a Szentháromság dogmájának alátámasztására is felhasználta.¹⁹ Ezzel szemben, mint majd a szövegekben is láthatjuk, Válaszúti György a psalmus betű szerinti értelmezése mellett érvel. Ács szerint a disputában megfogalmazott unitárius zsoltárértelmezés már kitaposott úton jár, hiszen az 1582–83-as években Bogáti Fazakas Miklós a Zsidókhoz írt levélről szóló munkájában valószínűleg ezt már kidolgozta.²⁰ Dán Róbert Bogáti Messiás-képéről szóló tanulmányában ezt olvashatjuk: „Az 1580-as években, az Ószövetség egyes könyveire írt verses parafrázisaiban a bibliai zsidóságra vonatkoztatta az azokban leírt eseményeket és kijelentéseket. Általános tartalmukon túl nem látott kapcsolatot az Ó- és Újszövetség könyvei között. Szakítva így a hagyományos keresztény felfogásnak azzal a tételével, hogy egyes ószövetségi kijelentések és események közvetlenül alkalmazhatók Jézus és tanításainak preconcepcionális magyarázatához.”²¹ Ez a fajta racionális bibliamagyarázat, az Ó- és Újszövetség időrendjének fontossága található meg a disputában is, de ahogy azt a következőkben láthatjuk majd, Enyedi György, de még Válaszúti esetében sem elégséges csupán az egyik értelmezés.

A zsoltár a Pécsi Disputában

A disputában először a századik oldal környékén említi Skarica Máté a Zsol 2,7-et,²² Válaszúti György azon kérésére, hogy bizonyítsa be neki a Biblia szövegéből, hogy Isten a teremtés előtt a lényegéből fiút szült, és ezt vette fel magára Krisztus, ezért mondatik ő Isten fiának. Válaszúti ebben az esetben, mint ahogy unitárius körökben elfogadott, a második zsoltárt história szerint Dávidra értel-

¹⁸ A bibliai idézeteket minden esetben a Károli-féle fordításban idéztem a dolgozatban (http://www.biblia.hu/biblia_k/k_1_1.htm) kivéve, ha külön fel van tüntetve Válaszúti fordítóként.

¹⁹ Ács: „*Én fiam vagy, Dávid...*”. 62.

²⁰ Uo. 63.

²¹ Dán Róbert: Források és adatok Bogáti Fazakas Messiás-képzetéhez. *ItK* 81(1977). 356.

²² Az oldalszámok esetében, melyek a főszövegben szerepelnek, ahogy a Pécsi Disputa kiadása is teszi, én is minden esetben közlöm az ívszámot, ez esetben 24.

mezi, ezt bizonyítandó többször is felteszi a kérdést vitapartnerének, hogy mutassa meg azt a bibliai helyet, amely igazolja állítását, aki, az érvekből kifogyva, a rész végén kétségbeesetten visszakérdez: „*De hol vagyon az fogadás, melyben azt fogadtátok, hogy két vagy három kérdésnél többet nem tesztek. Immár pedig vagyon tíz is.*”²³

A 117. oldalon²⁴ szintén előkerül a kérdéses hely, ezúttal a 110. zsoltárral együtt. Skarica ebben az esetben is ezekből a zsoltárokból látja bizonyítottnak az Atya lényegéből való születést. Válaszúti a vitában ekkor megkérdezi a ráckevei prédikátort, hogy olvasta-e már a *Caldaica Paraphrasist*, a nemleges válasz után pedig előveszi Augustinus Justinianus *Octaplus Psalterii* című munkájának egy példányát, s az odavonatkozó részt felolvassa neki. Az 1516-ban megjelent humanista ihletettséggű többnyelvű kiadás ugyanis tartalmazza az időszámításunk utáni első századokban keletkezett arám zsoltárfordítást is, amely Dán Róbert szerint nagyon nagy becsben állt a pécsi antitrinitáriusoknál, Bogáti Fazakas Miklós zsoltárfordításának is fontos forrása volt.²⁵ A változatok összevetéséből bizonyítja tehát Válaszúti, hogy Istentől születni és Istentől fölvétetni ugyanazt jelenti, illetve azt is elmondja, hogyha a zsoltár latin változatát nézzük, az kétség kívül Dávidról szól, s méltatlan dolog volna belelátni a Fiú Istent.

A 156. oldalon²⁶ a zsoltár azzal kapcsolatban jelenik meg, hogy miért is mondatik Isten Atyának. Skarica Válaszúti szerint amellet érvel, hogy „*Istent soha senki atyának nem mondhatta, hanem csak a Krisztusra való tekintetben, kinek azért atyja, mert állatjából szülé...*”²⁷ Erre válaszul Válaszúti sorolni kezdi, miért is hívhatják Istent Atyának. Atya ő a teremtésre nézve, hiszen atyja volt például Ádámnak, vagy akár az egész zsidóságnak. Másrészt Atya választásra nézve, mivel magának népet gyűjtött, választott, szentelt, és rajtuk mindenkoron szerelmét és gondviselését mutatta, itt hivatkozik Dávidra a második zsoltár alapján és Salamonra Sámuel második könyve alapján. Harmadrészt pedig Atya ő Krisztusra való tekintetben, de nem a próféták idejében, hanem az utolsó időben.

A következő említés a 183. oldalon²⁸ található, Válaszúti cáfolja, hogy a próféták írásait, melyeket az apostolok Krisztusra magyaráznak, szó szerint kell ér-

²³ Válaszúti: *Pécsi Disputa*. 101.

²⁴ 32-es ív.

²⁵ Válaszúti: *Pécsi Disputa*. 774.

²⁶ 50-es ív.

²⁷ Válaszúti: *Pécsi Disputa*. 155.

²⁸ 63-as ív.

telmezni, és Krisztusnak Istennel való azonos természetét, annak kétszer való születését is tagadja. Nem ellenkezik ugyan azzal, hogy az apostolok magyaráztak részeket a próféták írásaiból Jézusra, de ragaszkodik hozzá, hogy ezeket más értelemmel kell venni. Az 1Móz 12,3-ra²⁹ hivatkozik, ahol Isten Ábrahámnak, és az 1Móz 15,5 (17,8 és 22,17–18)³⁰ ahol Izsáknak és az ő magjának tett ígéretéről olvashatunk. Tehát – mondja Válaszúti – ezeken a helyeken história szerint Izsákról és Ábrahámról van szó, és habár az apostolok magyarázzák ezeket a helyeket Krisztusra, de nem azonosítják vele, nem teszik Izsákot Krisztussá.³¹

Ugyanezen a helyen tehát más aspektusban is megjelenik a második zsolttár. A háromsághívók ezt a helyet Krisztus kétszer születésének bizonyítására is használják. Itt ismét a már fent említett érvet hozza Válaszúti, miszerint Dávidról szól história szerint a zsolttár, aki Istentől születettnek mondatik, de nem azért, mert Isten lényegéből született volna, hanem mert Isten kegyelméből, az ő szeretetéből, nem pedig a maga erejéből került trónra. A „ma szültelek” ebben az esetben azt jelenti, hogy Isten ma tette királlyá, tehát aki Istentől született, az azt jelenti, hogy Isten szeretetében van. És noha Pál apostol az ApCsel 13,33-ben valóban Krisztusra is applikálja ezt a helyet, nem azért teszi, hogy bizonyítsa annak Isten lényegéből való születését, hanem hogy megmutassa, Jézus sem a maga erejéből jutott hatalomra, hanem Isten kegyelméből, aki a gyalázatos halálból feltámasztotta, és úrrá, Krisztussá tette, így már órá is, mint Dávidra is mondatik: én fiam vagy te, ma mentettelek ellenségedtől. Nem ez az első eset, ahol ilyesfajta érvelés jelenik meg. A Balázs Mihály által közölt *Nagyváradi dialógusban* „a református Czako Jakab és az antitrinitárius Szabó István között zajló párbeszédbe ott kapcsolódhatunk be, ahol ez utóbbi hitvallásának végére érve kifejti, hogy Jézust azért tarthatjuk Isten fiának, mert »Isten szerette, őrizte, oltalmazta, és az halálból feltámasztotta őtet. Vide Act 13.33. Mert a mondatik Isten Fiának, akit

²⁹ „És megáldom azokat, a kik téged áldanak, és a ki téged átkoz, megátkozom azt: és megáldatnak te benned a föld minden nemzetségei.”

³⁰ 1Móz 15,5: „És kivivé őt, és monda: Tekints fel az égre, és számláld meg a csillagokat, ha azokat megszámlálhatod; - és monda nékie: Így lészen a te magod.” 1Móz 17,8: „És adom tenéked és a te magodnak te utánad a te bujdosásod földét, Kánaánnak egész földét, örök birtokul; és Istenök lészek nekik.” 1Móz 22,17–18: „Hogy megáldván megáldalak tégedet, és bőségesen megsokasítom a te magodat mint az ég csillagait, és mint a fővényt, mely a tenger partján van, és a te magod örökség szerint fogja bírni az ő ellenségeinek kapuját. És megáldatnak a te magodban a földnek minden nemzetségei, mivelhogy engedté az én beszédemnek.”

³¹ Válaszúti: *Pécsi Disputa*. 181.

Isten szeret. « Fontos leszögeznünk, hogy a műben egyetlenegy ezt a kijelentést árnyaló vagy kiegészítő megjegyzés sem hangzik el...³²

A 301. oldalon³³ ismét az öröktől fogva születés és annak ebből a zsoltárhelyből történő magyarázata kerül szóba, melyet Válaszúti részletesen cáfol. Azt mondja ugyanis, hogyha a zsoltár szövegét nézzük, akkor ott a Messiás elleni támadásról van szó és „a Messiásra való támadás pediglen nem lehet fiú Istennek háborgatása, hanem ha azt is Messiásnak vagy Krisztusnak akarjátok mondani: melyet, ha cselekedtek, kis Istent formáltok, akinek az nagy Istentől kellett szentelést, és méltóságot venni...³⁴ Ha ezt a háromságosok nem fogadják el, akkor be kell látniuk, hogy história szerint ez a zsoltár Dávidról szól. Hiszen Isten a Messiástól tiszteletet és könyörgést vár ahhoz, hogy minden nemzetségek ura lehessen, és kizárt, hogy a Fiú Isten annyira megalázó helyzetbe kerüljön, hogy könyörögnie kelljen Istenhez. Továbbá a zsoltárban szereplő pálcák és szabályák, melyekkel ellenségét leveri, sem méltóak olyan személyhez, aki az egekkel és a földdel bír, ismét bizonyítottnak látszik tehát, hogy ebben az esetben Dávidról van szó. Az „én ma szültelek” szintén Dávidra vonatkozik, és ismét elhangzik a fentebb már említett érv, hogy Isten szülöttei azok, akik Isten kegyelmében élnek. Ugyancsak előkerül az ApCsel 13,33, melyben Pál a zsoltárt a megöletett, feltámasztatott Jézusra magyarázza, s arra, hogy Isten szerelmében volt, az ő kegyelméből támadt fel. Ahogyan tehát Dávidot is sok nyomorúság után királlyá tette, Jézust is ő emelte fel.

A 645. oldalon³⁵ Isten fiairól esik szó, Válaszúti azzal érvel, hogy az emberek közül is sokan mondatnak Isten fiainak, Isten jótéteményei miatt, mint a már fentebb említett Ádám, Salamon, a zsidóság vagy Dávid. De ezek a személyek azért mégiscsak emberek fiai, senki nem keres bennük két természetet, senki nem gondolja, hogy valamelyikük kétszer született volna, ahogy Jézusról sem gondolta a centurio, mikor ezt mondta: „Bizony ez ember Isten fia vala.” (Mt 27,54) Kifejti, hogy Krisztust egyaránt hívták ember és Isten fiának is, ember fiának akkor, amikor szenvedett, bánatban, gyalázatban tartatott, Isten fiának pedig akkor, midőn népeken való uraságra emelték.³⁶

³² Balázs Mihály: *Teológia és irodalom – Az Erdélyen kívüli antitrinitarizmus kezdetei.* Budapest, 1998, Balassi. 80.

³³ 114-es ív.

³⁴ Válaszúti: *Pécsi Disputa.* 301.

³⁵ 332-es ív.

³⁶ Válaszúti: *Pécsi Disputa.* 644.

Az utolsó két helyen³⁷ a második zsoltár hetedik és nyolcadik része szerepel, egyik helyen azt írja, hogy a zsoltár beteljesedett Jézus halálával, hiszen utána nevezik csak igazán Isten fiának. Igaz, halála előtt is mondták rá, de ennek oka valószínűleg csak az volt, hogy a zsidók uralkodójának érkezett. A másik esetben egy már korábban többször is említett érv ismétlődik, mégpedig az, hogy a zsoltárt azért lehet Krisztusra is értelmezni, mert a helyzete a leginkább Dávidéhoz hasonlítható.

Párhuzamok Enyedi György *Explicationes*ével

Ismeretes, hogy az unitárius püspök 1598-ban kinyomtatott főműve latin nyelven íródott, magyar változatát pedig Toroczkai Máté fordításában olvashatjuk, melyet a cenzúra bevezetése után bravúrosan, a fejedelem megkerülésével mégis sikerült kinyomtatni.³⁸ A második zsoltár Enyedi munkáiban több helyen is megjelenik, a locusokat feldolgozó beszédeihez leggyakrabban a Zsoltárok könyve ad alapot, a második zsoltárt pedig három beszéd is tárgyalja.³⁹ Azért esett a választás az *Explicationes* ezen részére, mert mint Lovas Borbála doktori dolgozatában kimutatta, a beszédekkel szoros párhuzamot mutat az *Explicationes* vonatkozó része,⁴⁰ és az sem volt elhanyagolható szempont, hogy ez utóbbi Toroczkai Máté fordításában viszonylag könnyen elérhető bárki számára.⁴¹

Az unitárius tudományosság koronája, főpásztora, fejedelme, európai híri dísze és büszkesége⁴² a második zsoltárhoz tartozó részben hasonló alapossággal mond ellent a háromságosoknak, és kifinomult, letisztult érveléssel támasztja alá nézeteit. Enyedi és Válaszúti szövegében természetesen akadnak átfedések, fontos kérdésekben egészen hasonlóan gondolkodnak. Példának hozza Enyedi is az

³⁷ 309[118], 448[165].

³⁸ Tóth Kálmán: Könyvnyomtató Makai Nyírő János deák. In *Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Kolozsvár, 1957, Tudományos Könyvkiadó. 587–613.

³⁹ Pap Balázs: A második zsoltár, Enyedi György és egyéb unitáriusok. In *Enyedi 460 – Tanulmánykötet Enyedi György születésének 460. évfordulójára rendezett kamarakonferencia előadásából*. Budapest, 2016, MTA–ELTE HECE. 209.

⁴⁰ Lovas Borbála: *Textológiai és értelmezésbeli kérdések Enyedi György magyar nyelvű munkáiban – A prédikációgyűjtemény*. Budapest, 2014. 376–387., doktori.btk.elte.hu/lit/lovasborbala/diss.pdf. Megnyitva: 2016. december 3.

⁴¹ Enyedi György: *Az Ó- és Újtestamentumbeli helyeknek, melyekből az Háromságról való tudománt szokták állatni, magyarázatjok*. https://rmk.hungaricana.hu/en/view/RMK_I_503/?r=0&pg=3&layout=s. Megnyitva: 2016. november 30.

⁴² Pálffy Márton: Enyedi György emléke kortársai verseiben. *KerMagv* 62(1930). 279.

ApCsel 13,33-ét, amelyet így magyaráz: „*Itt az apostol ezt az próféciát felette igen világosan alkalmaztatja arra, az ki megholt és feltámadott. De amaz örökké való Fiú, sem meg nem holt soha, sem fel nem támadott...*”.⁴³ Maga Enyedi tehát szintén Krisztus feltámadására is értelmezi. Az Istentől való születés is hasonlóan alakul az *Explicationes*ben. Isten fia ebben az esetben az, akit Isten kegyelmével, irgalmasságával felemelt, és annak szerelmében, jóakaratóban élt, és nélküle az ember semmire sem jut.⁴⁴

Még érdekesebb és sokkal fontosabb azonban az, hogy miben különbözik a két szöveg. Enyedi munkájában pontosan, akkurátusan felépítette érveit, s ezeket áttekinthetően sorjázza, de ez természetesen a műfajok különbségeinek is betudható. A disputa, mint az előző részben is láthattuk, nyomatékosít, többször ismételve érveket néhány száz-oldalanként.

A dogmatikai különbségek pedig még ennél is izgalmasabbak. Az *Explicationes* második zsoltárhoz tartozó részének elején Enyedi kifejti, hogy az írás magyarázatának két módja van, egyrészt lehet betű, história szerint, illetve van egy titkos, lelki magyarázat. Matthias Vehe-Gliriusnál már olvashattuk, hogy a zsidók esetében csakis a betű szerinti értelmezés szolgált a vitapartnerek meggyőzésére, az allegorikus értelmezésnek hitvitákban nem lehetett döntő szerepe.⁴⁵ Példát is hoz a szerző, méghozzá 2Móz 12,16-os versét, mely így szól: „*Egy házban egyétek meg; a házból ki ne vigy a húsból, és csontot se törjetekek össze abban.*” Az *Explicationes*ben a „csontját meg ne rontsátok” részt Enyedi szerint betű és história szerint a húsvéti báránnyra kell értelmezni, de lelki értelemben Krisztus testéről van szó.⁴⁶ Enyedi kijelenti tehát, hogy a második zsoltár betű szerint Dávidról szól, de lelki értelemmel Krisztusról. Ezek mellett rendkívül leleményesen érvel. Hosszan kifejti, hogy a zsoltár azért sem szólhat história szerint Krisztusról, mert aki azt írta, meglelt, jelen való dolgokról írt, de akkor Krisztus még embersége szerint nem volt, tehát nem is zúgolódhattak ellene, ha pedig istensége szerint lett volna, földi ellenségei nem lehettek. Ebből a gondolatból kiindulva teszi fel a kérdést, hogyha mégis Krisztusra értelmezzük, akkor pontosan kik is az ellenségei, kik a pogányok, kik a királyok, akik ellene felkeltek. Hiszen Pilátus

⁴³ Enyedi György: *Az Ó- és Újtestamentumbeli helyeknek, melyekből az Háromságról való tudománt szokták állatni, magyarázatjok*. 90. https://rmk.hungaricana.hu/en/view/RMK_I_503/?r=0&pg=3&layout=s. Megnyitva: 2016. november 30.

⁴⁴ Ez a Takács Dániel által átírt és vizsgált prédikációkban is megjelenik. Takács Dániel: *Enyedi György krisztológiája hat prédikációjának elemzése alapján*. Kézirat, 2011, 39–41.

⁴⁵ Dán Róbert: Matthias Vehe-Glirius és Dávid Ferenc. *Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményei* 28(1979). 185–207.

⁴⁶ Enyedi: *Az Ó- és Újtestamentumbeli helyeknek...* 83.

nem volt király, sőt, el is akarta engedni, Heródes király volt ugyan, de nem gyűjtött népet Krisztus ellen, és egyáltalán nem is volt semmiféle kötelék, amit a zúgolódóknak le kellett volna szaggatniuk. Jézus ugyanis sem a zsidóknak, sem a pogányoknak nem parancsolt.

Dávid király személyét illetően is alaposan kifejti nézeteit. Dávid ugyanis a zsoltár készültékor már felnőtt ember, ezért természet szerint való születésről az ő esetében sem lehetett szó. A *Pécsi Disputa* esetében már többször előkerült következtetést vonja le Enyedi is: Dávid születése itt az Isten kegyelméből való részesülés, mert Isten is szülni, ember is Istentől születni mondatik, mikor Isten embernek valami kiváltképpen való oltalommal segítséggel és jóval vagyton. S mi volna Isten jóakarátának legnagyobb jele, mint hogy Izrael országát Dávidnak adta.

Az *Explicationes* estében azonban egy másik érdekes párhuzam is előkerül. Enyedi azt írja ugyanis, hogy mind Dávid, mind Krisztus életében három élet-eseményre lehet vonatkoztatni a zsoltárt. Dávid esetében először, mikor Sámuel Izrael királyságára felkenete, atyjai és bátyjai előtt, másodszor Saul halála után, mikor Izrael népe királlyá emeli, harmadszor pedig mikor Absolont megöletvén újra király lesz. Jézus esetében az első élethelyzet feltámadása, a második a mennybemenetele és a harmadik pedig a jövőendő életben uralkodó Krisztusra vonatkoztatható. Mindkét esetben megengedhető mind a három értelmezés, akárhogy is teszünk, nem vétünk az Írás ellen – mondja Enyedi – ennek ellenére mindegyik esetben választ egy leghelyesebbet. Dávid esetében ez a második értelmezés, ami Saul halála utáni királyságát említi, mert ide tud a legtöbb magyarázatot hozni (harc az ammonitákkal, filiszteusokkal), míg Krisztus esetében az első, a feltámadásával kapcsolatos.

Ugyanebben a részben azt is megfogalmazza a szerző, hogy ebből a bibliai helyből nem lehet bizonyítani Krisztus Isten lényegéből való születését, hiszen, mint fentebb is olvashattuk Válaszútínál, például Izrael királyai is Isten fiainak hívtak, noha nem Isten „állatjából” születtek, sőt Izrael nem csupán Isten elsőszülött fiának mondatik, hanem anyjának, dajkájának is nevezik.⁴⁷ Részletesen cáfol Enyedi olyan háromságos érveket is, mint például az Atya lényegéből született Krisztus egyenlősége az Atyával. Ha a zsoltár szövegét nézzük, ott Jehová-tól tétetett királyról esik szó a hatodik versben, tőle kapja a birodalmat. A „ma” Enyedi érvelésében meghatározott időt jelent, és azt mondja, az örökkévaló Fiú nem születhetett ma.

⁴⁷ Enyedi: *Az Ó- és Újtestamentumbeli helyeknek...* 88.

Takács Dániel *Enyedi György krisztológiája hat prédikációjának elemzése alapján* című szakdolgozata átfogó képet ad a püspök kései nézeteiről. Krisztusképe a szerző szerint igazán könnyen megrajzolható az általa átírt prédikációk alapján. Krisztus legfőbb tulajdonságai Enyedinél a megdicsőülés és felemelkedés, és ezt igazolja a fent említett *Explacationes*-rész is. Dolgozata szerint, és fentebb is ezt láthattuk, Krisztus legfőbb ószövetségi párhuzamát Dávid király adja, hiszen teljesen megegyező módon kapták hatalmukat. Ugyanakkor Enyedi szembe is állítja őket, Dávid a tökéletlen fizikai világot képviseli, míg Jézus a mennyei birodalmat kapja meg – ez is bizonyítja az Újszövetség felsőbbrendű voltát. Krisztus legfontosabb tulajdonságai is ebből eredeztethetőek, ő is alacsony sorból származik, mint elődei – Mózes juhász volt, Saul lovász, Dániel pedig pásztor, ugyanakkor kapcsolódási pont ez saját környezetéhez is, ha a halász apostolokra vagy Józsefre, az ácsra gondolunk. Enyedi szerint Jézus embertől született ugyan, de közelebb van Istenhez, viszont mégsem azonos, nem egylényű vele. Hiszen ha Isten valakit királlyá, a fiává tesz, az semmiképpen nem lehet egyenrangú vele.⁴⁸ A feltámadás utáni Jézus már isteni személy, az Atya mellett ül, és a második eljövételkor ő az, aki ítélni fog, az üdvözülést általa lehet elérni. Könnyörögni is lehet hozzá, ez sarkalatos pont a különböző nézeteket valló unitáriusok között.

Azt is érdemes azonban megemlíteni, hogy az ifjú Enyedi ebben a tekintetben Jacobus Palaeologusszal értett egyet, a nonadorantizmus, tehát Krisztus nem imádásának híve volt. A későbbi munkáinál álláspontja azonban kissé módosul. Számára Jézus az újszövetségi ideál, aki szemben áll az Ószövetségben szereplő rideg, haragos isteni küldöttekkel. Enyedi egyházpolitikai céljaihoz, a kompromisszumos egység megteremtéséhez szükséges volt radikális nézeteinek visszafogása, nem ragaszkodik mereven az ember Jézus alakjához, filozófiájában megvan az a nyitottság, ami alapján akár isteni rangra is lehet emelni Jézust, és ez ad alapot a békére a többi keresztény vallással.⁴⁹

Válaszúti György viszont Krisztust arányaiban sokkal kevesebbszer említi, a legtöbb esetben csak Dávidról beszél, ha citálja is az Apostolok Cselekedetei 13,33-at, azt csak ímmel-ámmal teszi, hogy elmesélje, a hasonlóság alapja hatalomra kerülésük azonos módja.

Egyre inkább úgy tűnik tehát, hogy az erdélyi radikális nézetek viszonylag hamar eljutottak Baranyába, és egy zártabb, kisebb közösségben, mindenféle cenzúra és békéltetési kísérletek nélkül egy ideig fenn is maradtak. Bizonyosan

⁴⁸ Takács: *Enyedi György krisztológiája...* 40.

⁴⁹ Uo. 41.

tudjuk azt is, hogy Válaszúti Erdélyből távozva sem a mérsékelt unitarizmus képviselője volt, de mindenképpen meg kell említenünk, hogy a maga a baranyai közeg is sokat segített nézeteinek fennmaradásában. Molnár Antal írja, hogy az unitáriusok, ha nem is teljes szabadságot, de kivételes jogokat élveztek a török vezetés alatt.⁵⁰ Balázs Mihály az Erdélyen kívüli antitrinitarizmusról szóló kötetben egy levelet ismertet, melyet Szántó Arator István, az ismert magyar jezsuita írt 1580 körül, Nagyvárad környékéről, melyben arról ír, a török azért viselkedik másként az antitrinitáriusokkal, mert az ő vallásukat látja sajátjához legközelebb állónak.⁵¹ Emellett talán az sem elhanyagolható, hogy más keresztény vallások sorsa hogyan alakult a török megszállás alatt. A városban 1565 körül egyaránt voltak katolikus és lutheránus vallásúak, akik megosztották egymással a templomot, ám amikor az egyik református kitepte a katolikus pap kezéből az oltáriszentséget, a földre dobta és megtaposta, tetteért a török hatóságok halállal büntették. Nem volt tehát megengedett az agresszív „hitvita”. A lutheránusok helyét aztán átvették az unitáriusok, a törökök csak a katolikusoknak és az antitrinitáriusoknak engedtek szabad vallásgyakorlatot. Ez az idillinek tűnő kép a 17. században változott meg, a jezsuita missziók feltűnésével.⁵²

Összefoglalva tehát adott egy viszonylag szélsőséges nézeteket valló lelkész, egy majdnem kielégítőnek mondható környezet, ahol a katolikusokkal sincs rossz kapcsolatban az unitárius közösség, egy viszonylag megengedő török vezetés, és nincs politikai tétje annak, hogy minden apró részlet a helyén legyen a hitvallásban, mint Enyedi György püspök esetében.

Válaszúti *Pécsi Disputája* a szövegből hozott példák alapján tehát erősen közelít a nonadorantizmus felé, nem illeszkedik az irányzat más részeihez, nem próbál valamiféle egyensúlyt találni. Hogy ennek milyen következményei lehetnek, az számomra még nem derült ki pontosan. A fentebb olvasottak alapján felmerülhet a jogos kérdés, hogy mindezek a magyarázatok, állásfoglalások hogyan változtatják meg gyakorlatban a pécsi unitáriusok életét. Hogyan kell elképzelnünk az ő esetükben Krisztus követését? Mi a keresztény ember feladata? Mi a fejedelmek dolga? Persze fontos hangsúlyozni, hogy a 2. zsoltár kiemelése csak egy szűrőpróba volt, de a felsoroltak igazán izgalmas alapot szolgáltatnak további vizsgálódásoknak, és talán tisztulni kezd a kép a baranyai antitrinitarizmus egyik fő műve alkotójának műveltségéről, gondolatairól és hitvallásáról.

⁵⁰ Molnár Antal: *A katolikus egyház a hódolt Dunántúlon*. Budapest, 2003, MEEM, 21–22.

⁵¹ Balázs: *Teológia és irodalom*. 57–58.

⁵² Molnár: *A katolikus egyház...* 23–24.